

İSLÂM DİNİNİN EKONOMİK ALANA ETKİSİ

Prof. Yusuf Z. BİNATLI

Bazı yazarların görüşlerine göre; bir cemiyetin bağlı olduğu dinin, o cemiyetin ekonomik ve sosyal yaşayışına etki yaptığı kabul olunmaktadır. Bu yazarların görüşleri çevresi içersinde islâm dininin, bu dini benimsemiş olan cemiyetlerin ekonomik hayatında ne gibi etkiler yaptığını incelemek gerekir.

İslâm dininin, iktisadî bakımdan olumlu bir rol oynamadığı ve aksine bu dinin o cemiyet halkını işsizliğe, tembelleğe yöneltmiş olduğu ileri sürülmüştür. Örneğin Ord. Prof. Dr. F. Neumark bu düşüncededir. Sayın Prof. düşüncelerini şu gerekçeye dayandırmaktadır:

«Şüphe yok ki Kur'andaki doktrinler iktisatta, rasyonalizmi terviç etmekten çok uzaktır. Bilâkis iktisadi rasyonalizmin aleyhtarıdır denilebilir; çünkü bu doktrinler Kur'andaki emirlere uyarak mevcut vaziyete tevekkül etmeyi öğretmekte; insanın dünyada bulunduğu düzen ve organizasyonu değiştirmeye çalışmasını kabul etmemektedir. Daima mevzubahs edilen, umumi bir şekilde fatalist (mukadderata bağlı) olmaları keyfiyeti itiraz kabul etmez bir hakikattir. Şüphesiz umumi harbe kadar bir çok şark memleketlerinde tesadüf ettiğimiz çalışma kudretindeki nisbi zaafın sebeplerini yalnız islamlığa yüklemek doğru değildir. Bu meselede ayrıca iklim, siyasi ve etnografik amillerin tesirini de dikkat nazara almak lâzımdır» (1).

Sayın Profesörü bu görüşe ulaştıran etkenlerin gerekliliğini anlamıyor değiliz. Fakat islâm memleketlerindeki çalışma gücünün zayıflığını (diğer etkenlerle birlikte) Kur'andaki doktrinlere ve do-

(1- Bak. Ord. Prof. Dr. F. Neumark, İktisadi meslekler Tarihi, sh. 30 (Terc. M. Ali Özeken).

layısıyla islâm dinine yüklenmesi gerektiği düşüncesini de kabul etmemekteyiz. Bir kere (Kur'anraki doktrinler iktisadi rasyonalizmi terviç etmekten «desteklemekten» çok uzaktır) fikri tamamen yanlıştır. İleride de değineceğimiz gibi, Kur'andaki hükümler her bakımdan rasyonalizmi destekler niteliktedir.

İslâm dinine bağlı olanların Fatalist (mukadderata bağlı) olmalarından ötürü, bu dinin iktisadi alanda olumsuz bir etki yarattığı yolunda ileriye sürülen tez de, iddia edildiği kadar sağlam bir temele dayanmamaktadır. Çünkü islâmiyette mukadderatın esasî hiç bir zaman tembellik ve işsizlik demek değildir. Kur'anın bir çok âyetleri, insanlara çalışmayı emrettiği ve onu övdüğü gibi, Peygamberin hadisleri de insanlara biteviye çalışmayı sağlık vermiştir. Kur'anın (Necm) sûresinin 39. âyeti çok açık bir şekilde insanları çalışmaya yöneltmekte ve çalışmanın yüceliğini belirtmektedir. Bu âyetin Türkçe anlamı şöyledir: «Hakikaten insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.» İnsan hangi durum içerisinde olursa olsun çalışacaktır.. Hayatta uğranılan başarısızlıklar — yanlış anlamda anlaşılan mukadderata bağlılık ile — insan oğlunu miskinliğe yöneltmeyecektir. Başarısızlıklar, daha fazla çalışmanın kaçışı olacak ve insan bu başarısızlığını, çalışması sayesinde yenmesini bilecektir. Kader hiç bir zaman tembelliğin güdüsü değildir.

Bir hadisten çıkarttığımız şu sonuç, kadere bağlılığın ne olduğunu çok açık bir şekilde belirtmektedir: «Bir kimse ölünceye kadar biteviye iyi bir şekilde hareket etmeli ve en üstün şekilde çalışmakta çaba göstermelidir. Yoksa, kaderim böyle imiş deyip de çalışmasına ve iyi hareketlerine bir noksanlık getirmemelidir. Çünkü Allah, kullarına akıl vermiştir».

İslam dininde kader, Tanrının takdirine dayanır. Fakat Tanrının insana verdiği akıl ile bir takım tedbirlerin alınması gerekir. Hazreti Muhammed bir çok hadislerinde, hastalara ilaç sağlık vermiş ve değişik olaylar karşısında ne yapılması gerektiğini belirterek kaderi anlamlandırmıştır. «Deveni bağla, sonra Tanrıya tevekkül et» «Hasta olan hayvanlarınızın yanına sağlam hayvanlarınızı bırakmayınız». «Arslandan nasıl kaçarsanız cüzzam hastalığına yakalananlardan öyle kaçınız.»

Eğer sayın Neumark'ın dediği gibi mücerret tevekkül, irade

zaafından miskinlikten ibaret olsaydı Hazreti Muhammed'in bu şekilde konuşmasına imkân olamazdı.

Bir gün Hazreti Muhammed'in yanında (kader, bütün çalışma kuvvetini güçsüz bırakır; insan ne yaparsa yapsın kaderini değiştiremez) diye bir söz söylenince Hz. Muhammed, «Kader, insanın hareketlerinden başka bir şey değildir. İnsanın, Tanrının inayetiyle yaptığı iş, onun kısmet ve kaderidir. İnsanın tevekkülü, onun ameli kuvvetlerini körletmesi demek değildir.» demiştir (2). Kader meselesinde şu enteresan olaya da değinmeden geçemeyeceğiz: Halife Ömer seferde olduğu bir sırada, veba hastalığının salgın bir halde bulunduğunu öğrenince, bulunduğu şehri derhal terketme kararını vermişti. Ömer'in bu kararını öğrenen arkadaşı Ebu Abduh «Ya Ömer Tanrının kaderinden mi kaçırıyorsun» demişti. Ömer kader meselesini şu cümle ile özetlemiştir: «Evet, Tanrının kaderinden yine Tanrının kaderine sığınıyoruz» (3).

İslâm dininin, insanları çalışmaya yöneltmesinin başka bir kanıtı da borçlu olarak ölmek korkusudur. Hattâ islâm dinine göre, Tanrının hakkı, kul hakkından sonra gelmektedir. İleride değineceğimiz bir hadiste de görüleceği üzere Hz. Muhammed, borçlu olarak ölen kimselerin cenaze namazlarını kılmamıştır. Bunun sonucu olarak her müslüman, kendi sonucunu göz önünde bulundurarak çok fazla çalışmada çaba göstermiştir.

İslâmiyette tüccara ve ticarete o kadar yüksek bir mevki verilmiştir ki, şu hadisler bunun en büyük kanıtıdır: «Doğrulukla iş gören bir tüccar peygamberlerle, siddiklarla ve şehitlerle haşrolur.» «Kazanç aramak her erkek ve kadın müslüman için farzdır.» «Rızkın onda dokuzu ticarettir.» İslâmiyette ticaret yapmak suretiyle kazanç sağlamak daima isteklenmiştir. Esasen bir kimse için, gerek kendisinin ve gerekse bakmaya zorunlu olduğu şahısların ihtiyaçlarını gidermesi ve borçlarını da ödeyecek miktarda para kazanması farzdır. Demek oluyor ki para kazanmak bir müslüman için kaçınılmaz gerekliliktir. Bütün gereksemelerin giderilmesinden sonra fazla kazanç elde etmek ve patrimuvanda fazla mal bulandırmak islâmiyette sevaptır. Çok üstün bir kazançla sahip olmak için tecimsel, çabalarda bulunmak ve bu yolda büyük bir servete malik olmakta mubahtır.

(2) Bak. İslâm Tarihi, Mevlana şibli, cilt 2, sahife 819 (Terc. Ömer Rıza).

(3) Bak. Sahihi Müslim. Ayrıca, Sadrı İslâm sh. 427.

Bu yaptığımız açıklamadan da anlaşılacağı üzere islâmiyet, te- cimsel ve ekonomik hayatı baltalayıcı hükümleri hiç bir surette kapsamamakta ve aksine isteklendirmektedir. İslâm dininin, bu di- ne bağlı olenların ekonomik yaşantısında hiç de olumsuz bir rol oy- namadığı ve aksine orta çağlarda islâm milletlerinin ekonomik alanda hâkimiyeti ellerinde bulundurduklarını aşağıda açıklaya- cağız.

Burada şu hususu kaydedelim ki, Prof. Neumark'ın, doğu islâm memleketlerinde rastlanan çalışma gücündeki zayıflığın sebepleri olarak ileri sürdüğü din, iklim ve ırkî özellikler dahi şimdiki eko- nomik geriliğin sebepleri değildir. Bu hususta büyük tarihçi **Dr. W. Barthold** (İslâm medeniyeti tarihi) adlı eserinde şöyle demek- tedir :

«Bugün artık ispat edilmiş bir hakikat gibi söylemek mümkün- dür ki, terakkinin en büyük amili, kavimler arasındaki münasebet- lerdir. Muhtelif kavimlerin ileri yahut gerilikleri, ırkî hususiyetie- riyle, dini itikatlarıyla yahut etraflarındaki tabiatle değil tarihle- rinin türlü çağlarında muhtelif halklarla olan münasebetlerde tut- tukları mevki ile izah edilebilir. Hint - Avrupa ırkına mensup in- sanlar başka ırklara nazaran ne kadar üstün olurlarsa olsunlar di- ğer ırklarla temas etmeden, Litvanyalıların 18. Asra kadar bulun- dukları halde yahut Hindikuş'taki Kaffirlerin 19. Asrın sonlarına kadar yaşadıkları şekilde yaşasaydılar, henüz vahşi olarak kalırdı. Dünya ticareti müslümanlar elinde olduğu müddetçe islâm dün- yasının medeniyeti Hristiyan medeniyetine tefevvuk etmiştir. Av- rupanın başka kıtalara nazaran iklimi, tabii ve coğrafi mevkii ne kadar iyi olursa olsun, bunların faydası ancak Avrupa, medeni mün- nasebetlerde birinci mevkii işgal etmeğe başladıktan sonra görül- meğe başladı. **İslâm medeniyetinin de ileri yahut geri gidişi bu di- nin talimatı yahut muhtelif müslüman milletlerinin ırkî hususiyet- lerinden ziyade yukarda gösterilen amillerle taayyün etmekte- dir**» (4).

Sayın Prof. Fuat Köprülü'nün ifadesiyle, milletlerin terakkisin- de başlıca amel olan ırkî yahut coğrafi muhiti yahut dini ileri süren bir takım âlimlerin bu tek taraflı görüşlerine mukabil, Prof. Bart-

(4) Bak. Prof. Dr. W. Barthold. İslâm Medeniyeti Tarihi, Prof. Fuat Köprülü sah. 10 - 11, 149 - 150.

hold hakiki bir tarihçi telâkkisi ile, bu terakkinin muhtelif amillerini ve bilhassa iktisadi şartlarını ileriye sürmüştür. Prof. Dr. Bartholdun bu inandırıcı kanıtları, islâm dininin ekonomik bakımdan geri kalmayı doğurmadığı sonucuna bizi ulaştırmaktadır. Eğer islâm dini, ekonomik yönden geri kalmayı meydana getirseydi, bu dinin yayılmaya başladığı tarihten bu yana islâm dünyasının ekonomik yönden hiç de parlak bir çağ geçirmemesi ıcap ederdi. Halbuki tarih sayfelerini karıştırdığımız zaman, tarihin bir çağında islâm milletlerinin dünya ekonomik hayatına tamamen hakim olduklarını ve bu üstünlüğü yüzyıllar boyunca sürdürdüklerini görürüz. Bu yönden kısa da olsa bir açıklama yapmak, her halde faydadan uzak olmasa gerektir:

Askerlik alanında zaferden zafere koşan Roma imparatorluğu, bu zaferler yanında ekonomik bakımdan da büyük bir üstünlük kurmuş ve bu üstünlüğü Britanya adalarından, Balkanlara, Afrika'nın iç kısımlarına, Arabistana ve Küçük Asyaya kadar uzatabilmişti. Roma imparatoru **Tèodos I.** in ölümünden sonra (M.S. 395) imparatorluğun ikiye ayrılması sebebiyle ve sonradan barbar istilâlarının, İran savaşlarının, yer yer çıkan isyanların etkisi ile bu üstünlük yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. Nihayet barbar komutanlarından **Odoakr**'ın Batı Roma İmparatorluğunu yenip Romayı zaptetmesi ile bu imparatorluk fiilen son bulmuş (M.S. 476) ve bu tarihten itibaren (orta çağ) devri başlamıştır.

Romayı kendisine bir vilâyet olarak bağlamış olan Bizans İmparatorluğu, batı ile ilişkilerini devam ettirdiği gibi, doğu ile de sıkı ilişki durumunda bulunuyordu. Uzak doğu ile olan tecimsel ilişkiler bir yönden Basra körfezi, Irak ve Suriye yolları üzerinden devam edegelirken İran ile uzun süreler devam eden savaşlar yüzünden bu saydığımız tecim yolları kapanmış ve Hindistan üzerinden kurulan yollar Mekke ve Medine'den geçmeye başlamış ve bu iki şehir bir tecim şehri hüviyetine sahip olmuşlardır.

Bizans ile İran arasındaki savaşlar Hz. Muhammed'in doğumundan (M.S. 571) hattâ islâm dininin yayılmaya başladığı tarihten sonraya kadar sürmüş olduğundan islâmiyetin yayılma tarihlerinde de Mekke ve Medine bu üstün durumlarını muhafaza etmişlerdir.

Hazreti Muhammed'in Medine'ye göçünün 8-9- ve 10. uncu yıllarında islâm dini Yemen, Umman Bahreyni kaplamış Suriye ve Irak sınırlarına ulaşmıştı.

Halife Ebu Bekir, Ömer ve Osman devirlerinde İslâmiyet çok geniş bir alana yayılmış Irak, Suriye, Mısır, Fas, Tunus Cezayir ve Kıbrıs dahil olmak üzere bir kısım adalar İslâm hakimiyetine geçmiş ve daha sonraları hâkimiyet alanı İspanya'ya kadar dayanmıştır.

İslâm kuvvetlerinin çok kısa sayılabilecek bir zamanda bu kadar geniş bir alanda hâkimiyet kurmuş olmaları silâh zorundan fazla, ekonomik zorunluktan ileri gelmiştir. İslâm hâkimiyetinden evvel bu topraklar üzerinde yaşayanlar o kadar iktisadi baskı altında bulunuyorlardı ki, dinleri hristiyan olan bu yer halkı İslâm ordularını bir kurtarıcı olarak karşılamışlardır. Nitekim Şam ve Humustaki hristiyanlar, kendilerini korumaya gelen Bizans ordularına karşı koyarak, kendilerine iktisadi imkânlar sağlayacak olan İslâm ordularına şehirlerinin anahtarlarını teslim etmişlerdir.

Tarımsal Ekonomide Reform :

İslâm milletlerinin Akdeniz ekonomik hayatında hâkim bir duruma sahip olmalarının başlangıcı, tarımsal ekonomide yapmış oldukları reformdur. Bu reformu kısa hatları ile açıklamak istiyoruz:

Bizans imparatorluğu, hâkimiyet kurmuş olduğu memleketlerin topraklarını ya saraya mensup asilzadeler arasında taksim etmiş veya bu araziye kumandanlara veya kiliselere bağışlamıştır. Bu suretle Bizans imparatorluğu hâkimiyeti altına giren memleketlerin toprakları, Bizanslı kumandan veya asilzadelerin patrimuanına giriyor, diğer taraftan o memleket halkıda ya bu kumandan ve asilzadelerin kölesi veyahut arazinin kiracısı bulunuyorlardı.

Halife Ömer, Irak, Suriye ve Mısır'ı zaptettikten sonra, Bizans devrinden kalma usulü tamamen değiştirmiş, zaptolunan memleketlerin yerli halkını esir durumdan kurtararak topraklarını serbestçe kullanmalarına imkân vermiş ve hattâ müslüman ordusuna mensup olanların bu toprakları para ile dahi alamıyacaklarını emretmiştir.

Halife Ömer'in bu husustaki tasarrufu o güne kadar yapılagelmekte olan uygulamaya aykırı bulunmakta idi. İslâmiyetten önce yapılan savaşlarda kazanılan her şey askerler arasında bölüşüldüğü gibi, Hazreti Muhammed zamanında da bu kural bazı değişikliklerle devam etmiştir. Hazreti Muhammed Hayberin alınmasından son-

ra, buranın topraklarını bu savaşa katılan askerler arasında bölüştürmüş, ancak bundan sonra alınan yerleiden askerlerine bir karış toprak bile vermemiştir. Bunun sebebini biraz aşağıda açıklayacağız.

Hazreti Ömer'in Irak, Suriye ve Mısır arazisini kumandanlar ve askerler arasında bölüştürmemesi bir takım hoşnutsuzlukların doğmasına yol açmış ve başta Abdurrahman Bin Avf olmak üzere bir çok kumandanlar Hazreti Ömer'e itirazda bulunarak zaptolunan arazinin kendi aralarında bölüştürülmelerini istemişlerdi.

Kumandanların bu yoldaki istekleri şu esasa dayanıyordu : Kur'an, elde edilen ganimetin beşte dördünün askere verileceğini emrediyor. Ancak Kur'anın koyduğu bu esas taşınabilir eşyaya ilişkin bulunuyordu. Kumandanlar bu hükmü, taşınamaz mallara kadar genişleterek, zaptolunan memleket arazisini kendilerine verilmesinde direniyorlardı. Bu yöndeki çekişmeler günlerce sürmüş, sonunda Hazreti Ömer (Haşr) suresinin 7. Ayetini kendi görüşüne delil olarak göstermiştir. Bu ayetin anlamı şöyledir. «Tanrının, fethedilen memleketler halkının mallarından Peygamberine verdikleri; Tanrı, Peygamber, yakınlar, yetimler, yoksullar, yolda kalmış olanlar içindir; İçinizdeki zenginler arasında elden ele dolaşması için değildir.» Hazreti Ömer, bu ayeti okuduktan sonra aynı surenin 10. ayetini okumuş (5) ve hazır bulunanlara:

«— Kur'anın bu hükmü elde edilen şeylerin bundan sonra gelecek kuşaklara da ait olduğunu gösteriyor. Bu suretle, bu memleketler bütün müslümanlara aittir. Bu araziyi şimdiki müslümanlara nasıl taksim edelim de daha sonra gelecek kuşakları bundan yoksun etmeyelim» (6).

(Haşr) suresinin 7. ayeti, fetholunan memleketlerdeki malların tahsis cihetini o kadar geniş olarak belirtmiştir ki, bu belirtme ile, bu çeşit taşınamaz malların elden ele geçmesi yasaklandığı, ve bu mallar üzerindeki tasarruf hakkı, yalnız fetih zamanında hayatta

(5) Haşr suresinin 10. ayeti: (onlardan sonra gelenler: «Rabbımız, bizi ve bizden önce inanmış olan kardeşlerimizi bağışla. Kalplerimizde müminlere karşı kin bırakma. Rabbımız! şüphesiz sen şefkatlisin merhametlisin» derler).

(6) Bak. Kitabül Haraç ayrıca bak. İslâm tarihi - sadrı islam cilt 7, sah. 472.

olanlara değil onlardan sonra gelenlere de ait bulunduğu açıkca anlaşılmaktadır. O halde fethedilen memleketlerdeki taşınmaz mallar şahıslara ait olmayacak, ancak elde edilen gelirlerden faydalanılabilecektir. Demek oluyor ki yapılacak şey taksim değil, ondan elden geldiği kadar fazla faydalanmaktır. Bu araziden gelir sağlayacak olanlar cepheden cepheye koşan askerler olmayacağı açıktır. Sonuç bakımından araziden en fazla fayda sağlayacak olanlar, o arazinin bulunduğu yerdeki halk olacaktır.

İşte Hz. Ömer bunu uygulamak istemiş, arkadaşlarını Kur'an'dan okuduğu âyetlerle kanıtlamış ve amacına ulaşarak fethedilen yerlerdeki arazinin işletilmesini yerli halka bırakmış ve hattâ bununla da yetinmeyerek boş araziye tarıma elverişli bir duruma getirenlerin o araziye sahip olacaklarını, ancak bu araziye üç yıl ekmeyenlerin bu haktan faydalanamayacaklarını ilân etmişti.

Hz. Ömer'in bu yolda attığı adım derhal meyvelerini vermiş, araziden daha fazla faydalanılması için kanalların açılması, bendlerin, su mahzenlerinin yapılması zorunluğu doğmuş ve yalnız Mısırda, ücretleri hazineye ödenmek üzere 120.000 amele bu işlerle uğraşmıştır.

Halife Osman zamanında oldukça büyük bir donanmaya sahip olan müslümanlar Akdenizde hâkim bir duruma gelmişler ve sonradan bu donanmanın daha da kuvvetlenmesi ile Hint denizinden Cebelütarık boğazına kadar uzanan çok geniş bir alan iktisadî yünden islâm devletlerinin hâkimiyetine girmişti.

Müslümanların fethetmiş oldukları memleketlerdeki altınlara sahip olmaları çok geniş bir tecimsel hayatın başlamasını öngörmüş, Asya ve Avrupa tecimsel hayatı bu yüzden tekrar canlanmaya başlamıştı. Saraylarda kiliselerde saklı bulunan altınların piyasaya dökülmesi bu canlılığın başlıca sebeplerinden birini teşkil eder.

İslâm dünyasının büyük bir hamle ile ekonomik ve tecimsel hayat bakımından en yüksek mevki kazanmaya başladığı bu devirde kiliseler, tamamen aksi yönde ve sayın hocam Prof. Neumarkın islâmiyete yöneltmek istediği bir atmosfer içersinde bulunuyordu; kiliseye göre ticaret, Tanrıyı hoşnud edecek bir faaliyet değildir. Çünkü, ticaretin amacı zenginliktir. Halbuki esas olan amaç hiç bir zaman zenginlik ve refah değil, manevi zenginliktir. Şu halde dün-

yada çalışmak, ticaret yolu ile zengin olmak, gerekli bir şey değildir. Hristiyanlıkta fakir olmak bir kusur değil, Tanrının takdirinin bir sonucudur. Tanrının takdirine insanların boyun eğmesi gerekir. Fakirliğe isyan, Tanrıya isyan demektir.

Kiliselerin yayınladıkları bu görüş çok kısa bir zamanda etkisini göstermiş, ticari faaliyet durmuş ve bölge tarımı başlıca çalışma yolu olarak kendisini göstermiştir. Bunun sonucu olarak memleket parası ölü para durumuna düşmüş ve tedavül edilemez hale gelmiştir.

İşte islâm fütühatı tecimsel - ekonomik faaliyetini çok geniş bir alanda uygulamasını sağlamış, ölü parayı canlandırmış ve canlılık özellikle İslâmlarla Bizanslılar arasındaki tecimsel ilişkilerde ve Bizans yolu ile yapılan alış -verişlerde kendisini göstermiştir.

Görülüyor ki; bir tarafta ekonomik ve tecimsel imkânlardan yoksun Avrupa, diğer tarafta, Akdenizle birlikte Asya kıtasının tecimini tekeli altında bulunduran bir islâm dünyası karşı karşıya bulunuyordu.

Haçlı seferleri İslâm dünyasının bu üstünlüğünü yavaş yavaş azaltan bir rol oynamıştır. Yüz yıllar boyunca sürmüş olan bu seferler sonunda Akdeniz hâkimiyeti Avrupalıların eline geçmiş ve bundan sonradır ki islâmların ekonomik üstünlüğü kaybolarak belli olan sonuca varmıştır.

Yukarda yapmış olduğumuz açıklama, Kur'andaki hükümlerin ekonomik rasyonalizmin aleyhtarı olmadığını göstermektedir. İslâmların ekonomik bakımdan hâkimiyet kurmuş oldukları devir, her türlü faaliyetin Kur'an ve Hadislerdeki hükümlere dayandırıldığı bir devirdir. Hz. Ömer'in icraatı hakkında yukarda vermiş olduğumuz örnek, bu görüşümüzü teyid eder niteliktedir. Şayet Kur'andaki hükümler ekonomik rasyonalizmi baltalayacak hükümleri kapsamış olsa idi, bu hükümlere sınıksız bağlı olan bir cemiyetin ekonomik bakımdan hâkimiyet kurmasına ve bu hâkimiyeti yüzyıllar boyunca devam ettirmesine imkân olmazdı. İslâm milletlerinin ekonomik bakımdan çok üstün bir ortama ulaşmasının sebeplerini islâm dininin temellerine dayandırmaktan kaçınan iktisatçıların, bu milletlerin iktisaden geri kalış sebeplerini ise islâm dinine yüklememele-ri gerekirdi.